

ILUMINACIJA MISALA MR 166 IZ ZAGREBAČKE SVEUČILIŠNE KNJIŽNICE

BRANKA TELEBAKOVIC-PECARSKI

U XI. veku u Dalmaciji ušli su oblici novog, romanskog stila i u slikani ukras knjige. U rukopisima se tačno mogu pratiti pored umetničkih uticaja i pozajmica i kulturno-istorijska zbivanja: franačka i vizantiska vladavina i supremacija, zavisnost od rimske crkve — sve je to izraženo u samom tekstu i u iluminaciji. Jasno se odvaja iluminacija nastala pod uticajem severnjačkih skriptorija od načina ukrašavanja primljenog iz južnoitalijanskih, beneventanskih pisarskih radionica.

Ovoj poslednjoj grupi, koja se vremenski proteže do kraja XIII. veka, pripada Misal MR 166 koji se čuva u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Iluminacija dalmatinskih beneventanskih kodeksa proučavana je sporadično i malo.¹ Ako se u toj malo poznatoj oblasti ide od pojedinačnog ka opštem, od analize slikanog ukrasa jednog rukopisa, postavljaju se problemi koji važe za čitavu grupu: problem samostalnosti iluminacije ili zavisnosti od uzora i mogućnost vezivanja rukopisa za određeni domaći skriptorij.

I

Misal MR 166 našao je prof. V. Novak u decembru 1916 godine među rukopisima Metropolitanske biblioteke u Zagrebu, pri njenom prenosu u Sveučilišnu knjižnicu. Četiri godine kasnije detaljno ga je opisao i izneo prve rezultate proučavanja.² V. Novak se tokom godina i dalje bavio ovim rukopisom, pa je dao nove postavke o njegovoj provenijenciji.³ O misalu je dva puta pisao D. Kniewald — jednom se kratko osvrnuo na njegovu iluminaciju, a drugi put se zadržao na liturgskoj analizi pojedinih delova.⁴

¹ H. Folnesics, *Die illuminierten Handschriften in Dalmatien*, Leipzig 1917; D. Kniewald, *Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa*, Rad JAZU 279 um. raz. 6, Zagreb 1944; Lj. Karaman, *Pregled umjetnosti u Dalmaciji*, Zagreb 1952, 27—28; *Isti*, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, 140—141.

² V. Novak, *Scriptura beneventana s osobitim obzirom na tip dalmatinske beneventane*, Zagreb 1920.

³ V. Novak, *Nova kategorija dalmatinskih historijskih izvora od VIII do XII stoleća*, Radovi JAZU u Zadru, sv. III, Zagreb 1957.

⁴ D. Kniewald, *Iluminacija i notacija zagrebačkih liturgijskih rukopisa*; D. Kniewald, *Ordo et canon missae e missali s. Sabiniae MR 166 saec XI*, *Ephemerides liturgicae* vol. LXX, 325—337, Roma 1956.

Rukopis je u Zagrebu sigurno od XIV veka, kada je zabeležen u inventaru Metropolitanske biblioteke.⁵ Uvez je nastao najkasnije početkom XIII veka. Rukopis ima dva dela: prvi pisan uglastom beneventanom od nekoliko ruku, iz kraja XI veka (do str. 326), drugi, nastavak prvog, pisan oblom beneventanom sa kraja XII veka. Ukupno ima 354 stranice. Po sadržini je kodeks pravi *Missale plenum*.⁶

Kao što se razlikuje tip pisma u oba dela, tako se u njima razlikuje i slikani ukras. Iluminacija prvog dela je raskošna; inicijali drugog dela su skromni.

Slikani ukras do 326. stranice sastoji se isključivo od inicijala i jednog monograma; minijatura nema. Iluminacija počinje na prvoj stranici i retko koja stranica je ostala bez nje. Inicijali nisu veliki — 2 do 6,5 cm ili 2,5 do 8 redaka teksta. Obično ih ima dva ili tri na jednoj strani. U početku rukopisa neobično bogati i zapleteni, pri kraju inicijali postaju sve jednostavniji i skromniji, ali ostaju jednako brižljivo crtani i slikani.

Crtež inicijala izveden je perom i smeđim mastilom. Neobično je fini, negde povučen punim potezom, negde je pero tek dodirnulo pergament i ostavilo lake, vlaknaste tragove. Crtež se naglašavao i gustom cinober bojom.

Inicijali su uvek i slikani. Boja je gvaš, negde sasvim akvarelski proziran, a negde gust i slojevit, tako da je mestimično i otpao. Gama je bogata: cinober-crvena, tamnozeleno — vrlo ugrižljiva —, svetlozelena, tamnoplava i svetloplava, svetli i tamni oker, siva, ružičasta i bela. Zlato je obilato korišćeno. Ono je lepljeno u tankim listićima, dobro je očuvano i vrlo je precizno unošeno u kompozicije slova. Inicijali se mogu podeliti u nekoliko grupa po elementima iz kojih su sastavljeni i načinu komponovanja.

Prva grupa ima dve varijante. U jednoj se slova sastoje iz stabla, iz traka prepletenih na razne načine, i zoomorfnih predstava. Na dva mesta slikana je glava čoveka, nimalo istaknuta, smatrana kao deo ukrasa. Stablo slova je ili jednostavno i usko, najčešće prekriveno trakama, ili se sastoji iz raznobojnih, obrubljenih pravougaonika. Ono može da se sastoji i od tela jedne jedine životinje, ili tela dveju životinja koje se međusobno proždiru. Ako je sastavljeno od traka, one se obično na sredini i krajevima prepliću, nastavljajući paralelan tok između tih mesta. Raznobojne trake su prepletene na najrazličitije načine: uvijaju se međusobno i oko stabla slova; završavaju se vrlo stilizovanim zalepršanim listom, često kopljastim cvetom; glavom psa, lava ili grifona; lavljom šapom sa izduženim, vlaknasto iscertanim noktima. Polja između traka su ispunjena belim okruglim zrnima, s tačkom u sredini ili bez nje, tzv. »biserima«. Kombinovane sa zoomorfnim predstavama, trake daju inicijalima fantastični izgled, ali im često narušavaju jasnost konstrukcije i otežavaju čitljivost. Osim glava pasa i grifona, oblici ovih

⁵ V. Novak, *Nova kategorija*, 43, prim. 11.

⁶ Detaljni podaci o rukopisu: V. Novak, *Scriptura beneventana*, 72—79, faksimili V—XII.

životinja pojavljuju se i u celini. Psi su u sredini beli, a po ivici osenčeni bledozelenom bojom. Ispod sloja boje u pretstavama životinja vidi se minuciozni crtež. Po jedna ljudska glava nalazi se na foliju 27 — inicijal I — i fol. 85 — inicijal K. To su nespretne i fantastične prikaze, jedna sa dugom bradom i ispruženim jezikom. Detaljno su crtane i ispunjene bojom. U ovu vrstu spada i inicijal T (Te igitur) na fol. 209. Slovo iz dve trake s prepletima, lišćem i psima je na prugasto obojenoj pozadini veličine $9,2 \times 7,4$ cm. Ovde se jedino javlja i ljubičasta boja. (Sl. 1—5).

Inicijali druge varijante ove grupe sastoje se isključivo od upletenih raznobojnih traka s međuprostorima najčešće ispunjenim biserima. (Sl. 6—7). Telo slova zatvara veću površinu ispunjenu zlatom ili okerom. Uglavnom su na taj način izvedeni inicijali O u uglastom ili oblom obliku.

Druga grupa inicijala odlikuje se takođe finim crtežom. Otsustvom prepleta dobro je očuvan karakter slova. Ona su kapitalna ili uncijalna, kao i svi inicijali ovog misala. Iluminator ih zaobljava, cepa, tanji, i dodaje im tanke poteze; katkad čak veoma stilizovani list. Svaki inicijal ima na uspravnom delu stabla, na sredini, prsten u obliku zadebljanog H (Sl. 8—9).

Posebna vrsta inicijalnog ukrasa počinje od fol. 202. Boje su ovde reducirane: ostale su samo plava i crvena, sa ostacima zelene, ali je zato zlato bogato upotrebljeno. Slova imaju ornamentalno-floralni karakter; ni traga od zoomorfnih pretstava. Trake su tu i tamo dosta jednostavno prebačene jedna preko druge i obično se završavaju raskošno uvijenom i punom lozicom. Zlatni zavoji se dodiruju, pa su inicijali nekada nejasan splet. Inicijala ove vrste ima malo. Među njima je i monogram Vere dignum (Sl. 10—11).

U neumiziranom tekstu na zlatnoj četvorougaonoj osnovi precizno su izvučena crvenom bojom naizmenično istanjena i zadebljana slova. Slova se na krajevima računaju u tanke zavoje, nekad izvedene isprekidanim potezima. U oblini slova može da se nalazi krst. Veličina im je 1—2 cm.

Neume su slobodne, bez liniskog sistema, iako je on u Italiji poznat već od kraja XI veka. Neumiziran je tekst na fol. 1, 176, 188—9, 190, 193, 202—5, 219—20, 222—3.

U Oratio in honorem sanctorum (str. 108—115) izradirana su imena na strani 113 na četiri mesta, a na str. 114 takođe je jedna razura. Dalje su na str. 218 izbrisana dva poslednja reda, a na str. 219 početak prvog reda.⁷ Na 160 strani je izbrisana oracija pro imperatore, a ista ruka, koja je pisala kontinuciju ovog misala, stavila je na tom mestu reči pro rege *em*. Ime ugarskog kralja Emerika tačno određuje vreme postanka kontinucije (1196—1201 god.).⁸

Kontinucija je veoma skromno iluminirana. Inicijali su veliki 3-3,5 cm i ima ih po dva ili po tri na stranici. Iscrtani su smeđim mastilom,

⁷ D. Kniewald, *Ordo et canon*, 327—328.

⁸ V. Novak, *Scriptura beneventana*, 73.

dosta tvrdo, bez finijih tankih poteza. Delimično su ispunjeni tamnijom crvenom bojom, a delimično su ostavljene praznine. Kao i u sličnoj grupi prvog dela rukopisa, inicijali na uspravnom delu stabla imaju prsten i on je uvek neobojen. Ma koliko da su oskudni u obradi, inicijali kontinuirano su lepo komponovani, s izvanrednim osećanjem za ravnotežu i suprotstavljavanje obliha i pravih delova, kao i njihovo naglašavanje bojom. Odlično su ukomponovani u tekst. Po ovoj osobini, a i po osnovnom crtežu slova, reklo bi se, da je u ovom delu kodeksa pisar i iluminator bio jedno isto lice (Sl. 12).

II

Posebni stil koji se negovao u benediktinskim manastirima južne Italije, uglavnom u kneževini Beneventu, izgrađen je na elementima ornamentike tzv. »irskih rukopisa«, karolinške umetnosti i vizantske umetnosti. U početku kombinacija pretežno karolinških i uopšte severnjačkih elemenata — pre svega prepleta, a zatim i zoomorfniha predstava — ova umetnost postepeno prima uticaje iz Vizantije.

Ne upuštajući se u opravdanost naziva »irski«,⁹ i u uzajamne odnose te svakako insularne umetnosti i umetnosti istih vremena na kontinentu, može se — analizirajući njihove elemente — videti koliko je inicijalna umetnost benediktinske škole direktno preuzimala te elemente. To se može pratiti detalj po detalj. Stablo slova ispunjeno pravougaonicima i prepletom, završeno glavom psa iz čijih usta izlaze upletene trake, ptice, trolisni završeci lozica, kandže produženih noktiju, stilizovana palmeta upotrebljena u nizu kao ornamentat, punktirani međuprostori — sve su to gotova rešenja zapadnoevropske prethodne i savremene umetnosti.¹⁰ Katkad se čak mogu naći i slična kompoziciona rešenja. Ali, iz tih elemenata benediktinci u južnoj Italiji stvorili su sasvim novu celinu, koja u doba svog procvata dostiže izvanredne kvalitete.

Irski i karolinški motivi došli su u ovu umetnost sa severa. Prvi preko manastira Bobbio,¹¹ a drugi kao ekspanzija tadanjih umetničkih shvatanja zapadne Evrope.¹²

Tesne istorijsko-političke veze Vizantije i južne Italije sasvim objašnjavaju i uticaj vizantske umetnosti — određene, izgrađene i razvijene — na umetnički zapuštenu oblast. Dok je u Montekasinu, matici benediktinskog reda, taj vizantiski uticaj impulsivan i dominantan u doba opata Deziderija (1058—1087 god.), u rukopisima približno istog vremena javljaju se i elementi germanske, otonijanske umetnosti, svakako u

⁹ F. Masai, *Essai sur les origines de la miniature dite irlandaise*, Bruxelles—Anvers 1947.

¹⁰ Mogu se upoređivati faksimili koje donosi A. Schardt, *Das Initial*, Berlin 1938.

¹¹ Manastir je osnovao irski misionar sv. Kolumban 612 godine.

¹² Izvanredno velike sličnosti sa iluminacijom južnoitalijanskih rukopisa pokazuje lecionar iz Montmajoura, XI vek, sada u Parizu, *Bibl. Nat. MS lat. 889* (reprodukovao E. A. van Moë, *La lettre ornée dans les manuscrits du VIIIe au XIIe siècle*, Paris 1943).

vezi sa opatovanjem dvojice Nemaca u Montekasinu: Rikerijusa (1038—1055 god.) i Fridriha Lotarinškog (do 1058 god.).

Vizantiske pozajmice su naročito ispoljene u figuralnim predstavama, minijaturama i njihovoj ikonografiji. Tek tu i tamo javljaju se u figurama antički elementi transponovani kroz karolinški stil. Crtež, proporcije i obrada figure dobili su svoje likovne vrednosti iz Vizantije.¹³

U deziderijanskoj eposi inicijali nisu izmenili svoje osnovne elemente. Ali, njihov normalni razvoj i težnja ka usklađivanju formi, veća artistska znanja iluminatora, dobili su nov potstrek; osnovni elementi obogaćeni su obiljem novih, zvučnih boja, svakako pod uticajem uvezenih carigradskih emalja i savremene mramorne dekoracije.¹⁴ Ovo najsjajnije doba beneventanske iluminacije je i vreme najveće moći i uspona benediktinskog reda, a tada, u XI veku, bio je i najjači opšti i umetnički uticaj Montekasina u Dalmaciji.

Najstariji benediktinski manastir u Dalmaciji pominje se u IX veku. I tada, a i kasnije, u osnivanju drugih manastira, aktivno su učestvovali montekasinci. Dalje se može pratiti uska povezanost Montekasina i dalmatinskih manastira: sređenije doba i procvat reda u Italiji i reforma klinijevaca, koja daje nove životvorne snage, odraženi su u Dalmaciji isto tako kao i povremene krize i dekadencija.

Krajem X i u XI stoleću pominju se i direktne veze Dalmacije i Montekasina. Iz Montekasina pozvan je 986 godine monah Madije, docniji biskup rabski, da bude prvi opat u obnovljenom zadarskom manastiru sv. Krševana. Manastir sv. Marije Rožatske iz XI veka na Lokrumu kod Dubrovnika bio je podređen Montekasinu. Spomen o tome stoji na bronzanim vratima montekasinske crkve, gde su zabeleženi svi posedi koje je Deziderije zadobio svojoj opatiji. Osnivanje manastira u Dalmaciji je naročito živo u XI veku. Annales Camaldulenses beleže, da su »Exemplo et auxilio monachorum Casinatum, qui ex eo sacro monte per hæc tempora in Istriam et Dalmatiam transmissi fuere« podignuti na Osoru manastiri sv. Petra, sv. Benedikta i manastir sv. Mihajla na Sušku.¹⁵

Dalmatiski manastiri stvarani su po regulama sv. Benedikta. Njima su određeni i život i rad monaha. A među tim pravilima najznačajnije je XLVIII poglavlje. Za ispunjenje odredaba ovog pravila bio je potreban veliki broj knjiga. To je uslovalo i stvaranje većeg broja samostalnih skriptorija uz manastire. Od spomenutih gradova i benediktinskih manastira u Dalmaciji, u XI veku sigurno su imali svoje skriptorije Zadar, Dubrovnik, Osor i Split, a svakako su ih — može se zaključiti po darovnicama i manastirskim inventarima — imali Vrana i sv. Petar u Selu. Iz XII i XIII veka postoje rukopisi drugih dalmatinskih centara, npr. Trogira, što ne znači da ti skriptoriji nisu osnovani i ranije.¹⁶ Iz poznatih pisarskih

¹³ Bernath, Die Malerei des Mittelalters, Leipzig 1916, 145.

¹⁴ E. Bertaux, L'art dans l'Italie méridionale, Paris 1904, 203.

¹⁵ F. Šišić, Enchiridion fontium historiae croaticae, Zagreb 1914, I, 258.

¹⁶ Podaci o osnivanju dalmatinskih manastira i njihovim odnosima sa Montekasinom iz knjige V. Novak, Scriptura beneventana.

radionica u XI veku izašli su neki dragoceni iluminirani kodeksi — *Evangelium Večenegae*, mali kodeks *Horae monasticae*¹⁷ i *Osorski evandjelistar*, koji se čuva u Vatikanu.¹⁸ Svakako su, pre osnivanja dalmatinskih skriptorija, za prve potrebe bile donošene u većem broju i knjige iz Montekasina i nekog drugog pisarskog centra.

Od dva tipa beneventanskog pisma, oblog i uglastog, Dalmacija je razvijala najviše obli. Dostojno se znalo za tendencije ka uglastom tipu tek s kraja XII i u XIII veku. Novi nadjeni rukopisi izmjeniče dosadašnja shvatanja.¹⁹ Kako misal MR 166 pripada uglastom tipu pisma, (prvi deo misala), on je najpre i dugo smatran proizvodom kakvog italijanskog, najverovatnije montekasinskog skriptorija. Tako je ranije mislio V. Novak. Toga se mišljenja drži i sada D. Kniewald. On smatra, da je na mestu razure na str. 113—15 bilo ime svete Sabine, jer je uz nju ostalo ime sv. Serafije, a taj deo teksta u MR 166 identičan je sa tekstom tadanjeg *Missale Romanum*. Ove i druge razure izvedene su svakako, što se misal nije više nalazio u crkvi koja je negovala specijalan kult ovih svetiteljki. Kniewald smatra, da su razure izvedene u novom domicilu misala, tj. da je to urađeno u isto vreme i od iste ruke koja je menjala molitvu za cara prema tadanjim političkim prilikama u molitvu za kralja Emerika. Po sadržini molitava drugog dela Kniewald zaključuje, da je ovaj nastao najverovatnije u Splitu. On kaže: »Supponi potest primam partem missalis MR 166, utique completam,, sub finem s. XI ex Italia centrali, id est Roma vel e territorio abbatiae Farfensis, in Dalmatiam, id est Spalatium allatam fuisse . . . Quidquid sit hac de re, pro certo retinemus, missale hodiernum MR 166 fragmenta continere, quorum primum (pp. 1—326) in filiali quadam italica scriptorii cassinensis s. XI ad finem vergente . . . scriptum sit.«²⁰

Međutim, baš taj palimpsest naveo je V. Novaka na sledeći zaključak: pošto se i kroz druge rukopise vidi, da je u oracijama gde se spominjalo ime pape, cara, kralja i dr. uvek vođeno strogo računa o političkim prilikama »prema tome je rukopis MR 166 pripadao onom kulturnom i političkom pojasu, u kome se u drugoj polovini XI stoleća, možda u njegovom poslednjem deceniju, molilo za cara, a to je na području beneventane mogao biti samo vizantijski car.«²¹ Kako rukopis pripada po morfologiji pisma kraju XI veka, to bi bila u pitanju Dalmacija, jer se

¹⁷ Oba rukopisa su stigla u Bodleian Library u Oxfordu iz kolekcije Matteo Luigi Canonici. *Evandjelistar* je pod signaturom Bodl. Canon. Bibl. Lat. 61, a *Horae monasticae* pod Canon. Lit. 277.

¹⁸ V. Novak, *Notae palaeographicae chronologicae et historicae*, I—VII, Zagreb 1927 (*Vjesnik HAD*, N. S. XV. 191—201).

¹⁹ V. Novak, *Nova kategorija*, 43, prim. 11.

²⁰ D. Kniewald, *Ordo et canon*, str. 329—330. Prvi deo misala MR 166 pominje i diptihe (str. 211), po kojima bi se, da se mogu naći, dalo odrediti tačno poreklo rukopisa (*Nova kategorija*, 44).

²¹ V. Novak, *Nova kategorija*, 44.

u Italiji za vizantiskog cara molilo samo do 1071 godine, dokle je trajala vizantiska vlast u Apuliji. Ako je ovaj misal nastao u Italiji, moglo je to dakle biti samo pre 1071 godine, što bi trebalo da pokaže i njegov slikani ukras. Tri godine posle toga post quem non, hrvatski kralj Zvonimir izdao je prilikom svoga krunisanja povelju za manastir sv. Grgura na jezeru Vrani, blizu Biograda, kojom ovaj manastir daje u znak zahvalnosti papi Grguru VII za smeštaj legata koji stižu u Dalmaciju.²² MR 166 mogao je da donese neki papin legat u manastir Vranu ili odmah posle 1076 godine, ili kasnije. Rukopis je inače putni misal, određen za biskupa ili kardinala poslanika, što se vidi po redu mise za biskupa. Za italijansku provenijenciju govori i izvanredno kaligrafski izgled pisma, gde se reči jasno odvajaju jedna od druge. Toga u Dalmaciji u XI veku, po onome što se do sada znalo, nije bilo.

S druge strane, kasniji rukopisi uglaste beneventane u Dalmaciji mogli su da imaju u XI veku svoje prethodnike, od kojih bi se, u tom slučaju sačuvao MR 166. Molitva za cara može da ukaže da je kodeks napisan u vreme kada je, posle nemira nastalih iza Zvonimirove smrti, učvršćena i od krstaša neuznemiravana Vizantija 1091 god. ponovo uspostavila čvrstu vlast u Dalmaciji. Sa prekidima ona je trajala sve do pada gradova Zadra, Splita i Trogira 1105 godine.²³ Ta vlast je bila tako isključivo vizantiska, da se u to vreme u dalmatinskim rukopisima u molitvama uz cara ne spominje mletački dužd, koji je već od 1085 godine imao pravo na titulu dux Dalmatiae.²⁴ To se jasno vidi u Eksultetu jednog sigurno dalmatinskog rukopisa, Većeneginog evandjelistara, pisanog između 1094 i 1096 godine. Pisari su pod strogom kontrolom morali da prate stanje državne uprave i kao što su 1081—2 god. pisali »Memento etiam domine . . . famuli tui regi(s) nostri« (bio je to Zvonimir),²⁵ tako i kasnije odražavaju faktičko stanje.

Iako u Dalmaciji nije ostalo kodeksa pisanih uglastom beneventanom iz XI veka, postojanje skriptorija, koji su u to vreme negovali taj tip, da se posrednim putem naslutiti. Tipično hrvatska uglasta glagoljica, pisana u benediktinskim glagoljaškim manastirima, svakako je nastala zaoštavanjem formi po uzoru na uglastu beneventanu.²⁶ Hrvatski glagoljaši-pisari mogli su da se ugledaju na beneventanske rukopise uglastog tipa učeći ne samo u Montekasinu, već i u samoj Dalmaciji. A u njoj nisu morali postojati samo uvezani kodeksi tog načina, već i proizvodi sopstvenih skriptorija.

Ono što nam nedostaje u XI veku, javlja se u XIII veku. Tada već postoji poluuglasta beneventana u Dalmaciji, i rukopisi, među njima neki i bogato iluminirani, mogu se već vezivati za određeni skriptorij. Takva

²² Ova Zvonimirova povelja je zanimljiva i po tome, što se u njoj pominje jedan kodeks pisan srebrom i neki predmeti umetničkog zanata. F. Rački, *Documenta*, 105.

²³ J. Ferluga, *Vizantijska uprava u Dalmaciji*, Beograd 1957, 125—127.

²⁴ V. Novak, *Nova kategorija*, 53.

²⁵ *Ibid.*, 48 i 54.

²⁶ V. Novak, *Scriptura beneventana*, 62—66.

delatnost postoji u Trogiru, u Dubrovniku, u Kotoru, ali i u Zadru.²⁷ A tendencije ka uglastom tipu javljaju se već u XII veku.²⁸ Nagli razvoj uglastog pisma ne bi mogao da bude savremeni import iz Italije, čak uzevši u obzir i karakterističnu konzervativnost Dalmacije. U tome i Dalmacija proživljava isti proces razvitka od oblina ka uglatosti. Jer već od kraja XI veka snaga Montekasina opada. XIII vek je vreme dekadencije. Pre je verovatno da se kaligrafisanje i prelamanje formi nadovezivalo na ranije postojeće rukopise. Jedan od njih mogao bi da bude i MR 166. U njemu postoje izvesne skraćenice neuobičajene u južnoj Italiji. U punktuaciji se za *distinctio finalis* upotrebljava tipični dalmatinski način.²⁹

U poređenju sa italijanskim beneventanskim rukopisima iluminacija misala MR 166 pokazuje odlike iz XI i početka XII veka. Vrsta inicijala sa prepletom i »biserima«, bez zoomornih pretstava, ima direktne paralele u inicijalima Exsultet svitka iz Avezzana, ne samo u elementima i opštem obliku, već se mogu naći i slova (O) sasvim isto konstruisana.³⁰ Exsultet iz Avezzana pisan je kaligrafskom uglastom beneventanom, verovatno u Montekasinu, c. 1057 godine. MR 166 je kao uzor za ovu istu vrstu ukrasa mogao da ima i rukopise oble beneventane već sa početka XI veka. Ovi inicijali gube se u Italiji krajem istog veka. Za male inicijale iz neumiziranog teksta misala sličnosti se mogu naći i u sredini XI veka, ali puna, razvijena forma sa toliko ukrasa, sreće se dosta kasnije (Vatic. Borg. lat. 211 iz 1094—1105 god.). Slične inicijale imaju dalmatinski rukopisi Evangelium Večenegae, Zadarski evandjelistar iz XI veka (Berl. Theol. lat. quart. 278) i Chartulare sanctae Mariae Iaderensis iz XII veka. Ta vrsta slova upotrebljavana je u Italiji samo za naglašavanje, bez nekih umetničkih tendencija, ali u misalu MR 166 je, i po načinu izvođenja, i po upotrebi zlata, svakako deo iluminacije.

Razvoj inicijala sa biljnim mrežama vidi se u italijanskim rukopisima još od kraja X veka. Takvi inicijali su najčešće upotrebljavani krajem XI i početkom XII veka, nesumnjivo pod uticajem nemačkih skriptorija.³¹ U načinu prebacivanja traka jedne preko druge postoje veze između MR 166, svitka br. 2 iz Pize (XI vek) i Exsultetom iz Fondija s. XII in.

Pisa XI v.

MR 166

MR 166

Fondi XII v. in.

²⁷ V. Novak, *Latinska paleografija*, Beograd 1952, 150—151.

²⁸ *Ibid.*, sl. 38.

²⁹ V. Novak, *Scriptura beneventana*, 41—42.

³⁰ M. Avery, *The Exultet Rolls of South Italy*, Princeton 1936, tab. II.

³¹ Loew, *The Beneventan Script*, Oxford 1914, 298.

Opšti izgled ovih inicijala u MR 166 može se porediti sa iluminacijom rukopisa Vatic. lat. 1202, sa Vatic. Barber. lat. 529 i rukopisom Britanskog muzeja broj 30337.³²

Volute i kopljasti cvetovi³³ ulaze i u najkomplikovaniju i najdekorativniju grupu inicijala MR 166, gde se mešaju sa biserima, životinjama i prepletima. I po tim elementima, i po svojoj fantastičnoj zapletenosti, a i po opštoj veštini izvođenja inicijali pripadaju cvetnom dobu beneventanske umetnosti krajem XI veka, a pokazuju i odlike sa početka XII veka. Ipak, ova umetnost nije jednaka strogo prepletenim, svečanim inicijalima-toga vremena u Montekasinu. Podela na pravougaonike i ovde postoji, ali su oni daleko slobodnije shvaćeni. Izvesna lakoća i sloboda mogu da dolaze od malog formata kodeksa, gde se nikako ne bi ni mogao staviti veliki i strogo komponovani inicijal. Inicijal T na strani 209 pokazuje odlike istog perioda. Po stilizovanim listovima i oštrom prelamanju traka na čvorovima najbliži su monogrami rukopisa Britanskog muzeja br. 30337 i MS Vatic. Borg. lat. 211. Detalji inicijala s fol. 63ro iz misala mogu se naći u svitku iz Fondija (s. XII in.).

Poslednja grupa inicijala MR 166 nema uopšte direktnih paralela. Zameci razvoja ovog načina inicijalne ornamentike javljaju se još u X v. Razbijanje stabla slova takođe je poznato krajem istog veka i u XI veku.

U italijanskim rukopisima ta slova su uglavnom crtana, nekad malo obojena, ali nikada ukrašena zlatom. Presecanje tankih završetaka s dva poteza poznato je još od početka XI veka (svitak br. 1 iz Barija iz 1000 godine) i traje do u XII vek. Stalni je elemenat inicijala ove grupe u MR 166 prsten oko stabla u obliku slova H. Ovog detalja uopšte nema u italijanskim rukopisima, ali postoji u zadarskim *Horae monasticae* nesumnjivo iz skriptorija Sv. Krševana i splitskom rukopisu Tome arhidakona. Inicijali MR 166 pokazuju visoki stepen artificijelnosti i doterivanja postojećih uzora, tako da bi se reklo, da su mlađi od XI veka. Međutim, kontinuitet misala, nastala krajem XII veka u Dalmaciji, potpuno ponavlja po obliku ove inicijale, ali u primitivnijem i siromašnijem načinu izvođenja. Tada iluminator inicijale ispunjava samo crvenom bojom. Nešto komplikovaniji oblik tih prstenova pokazuje jedan kasniji ćirilski

³² Ukoliko je MR 166 pisan u Dalmaciji, zapadnjački uticaji su mogli da dođu direktno, a ne preko Italije.

³³ Bertaux, o. c., upotrebljava izraz »fleurons lanceolées«. Izgleda, da je ovo najzgodniji prevod.

rukopis — Miroslavljevo jevandjelje, pisano u nekom primorskom skriptoriju krajem XII veka (fol. 125 v.).³⁴

Osim pomenutih sličnosti iluminacije MR 166 sa sigurno dalmatinskim rukopisima iz XI veka, postoje i druge. Većenegin evandjelistar, po uzoru na iluminaciju italijanskih rukopisa oblog tipa, ima u inicijalima glave koje su neposredni nastavak traka iz prepleta. Takvo vezivanje ljudske glave i inicijalne trake poznaje i MR 166. Stabla izgrađena od pravougaonika ulaze, opet, iz montekasinske iluminacije u zadarski rukopis. U tom evandjelistaru mogu se naći čisto vizantiski motivi — npr. stilizovani paun koji označava slovo I, tipičan je za vizantisku umetnost, a tako slobodno i samostalno nije primenjivan u južnoj Italiji. U MR 166 na fol. 249ro inicijal A je takođe nastao pod uticajem vizantiskih uzora, a i on nema direktnih paralela u Italiji. To važi i za inicijal G (predstava grifona) na fol. 127.

Inicijali trogirskog Evandjelistara iz početka XIII veka — poluglasto pismo — pokazuju osobine koje bi se mogle vezati za MR 166. Inicijali oba rukopisa imaju sličnosti u strukturi, samo su u evandjelistaru strože i ukočenije formirani. Na fol. 61 u misalu postoji simetrično postavljen ornament, koji izgleda kao nedovoljno razvijen trolist iz jednog I u evandjelistaru. U oba rukopisa jedna jedina životinja predstavlja inicijal. Trogirski Evandjelistar inače ima u iluminaciji pozajmice iz rukopisa oble beneventane.³⁵

III

Slikani ukras misala MR 166, a i druge njegove osobine, ukazuju da je rukopis pisan krajem XI ili prvih godina XII veka. S tim datiranjem slaže se iznošenje istorijske činjenice u palimpsestu na strani 160. Tačno u vreme 1091—1105 godine, sa prekidom između 1097—1103 godine, Dalmacija je bila pod neposrednom vizantiskom vlašću, a u izvorima se posebno pominju gradovi Zadar, Trogir i Split. Molitva za cara mogla je u to vreme da bude ispisana samo u Dalmaciji, jer je južna Italija sasvim izgubljena za Vizantiju od 1071 godine.

Liturgiska analiza teksta MR 166 takođe dopušta dalmatinsku provenijenciju rukopisa. D. Kniewald ipak nije mogao tačno odrediti manastir — a time i skriptorij — u Italiji, u kome je mogao da nastane prvi deo misala. U kontinuciji vidi, po danima praznovanja sv. Vasilija (1 januar) i arhandjela Mihaila (8 maj), uticaj istočne crkve. Takođe smatra, da je kontinucija mogla da bude jednostavan prepis poslednjih stranica prvog dela, verovatno u Splitu, gde je postojao manastir arhandjela

³⁴ Sličan prsten kao, na inicijalima Miroslavljevog jevandjelja nalazi se u MS. theol. 163 iz druge polovine XII veka u Kölnskom arhivu (Karl Lamprecht, *Initial-ornamentik des VIII bis XIII Jahrhunderts*, Leipzig 1882, taf. 32 c).

³⁵ U istom skriptoriju i u isto vreme kad je iluminiran ovaj evandjelistar, iluminiran je i jedan lekcionar, čiji pojedini inicijali imaju sličnosti sa iluminacijom Miroslavljevog jevandjelja. Ovo je zapazio i Dj. Stričević u Zborniku Vizantološkog instituta SAN, I, 1952, 200).

Mihaila. Kniewald ne isključuje istočno-crkvene tradicije ni u samoj Dalmaciji, jer je ova dugo bila pod vizantijskim uticajem, i čak je, pre dolaska benediktinaca, imala monahe bazilijance.³⁶

Nama baš ovi podaci mogu da ukažu na dalmatinsko poreklo prvog dela misala. Ako kontinuiranost zaista predstavlja »simplicem transcripti-
onem ultimorum fasciculorum primae partis«³⁷ — fol. 336 i 347 gde su pomenuti svetitelji blizu je poslednje očuvane strane prvog dela (326) —, prvi deo rukopisa sasvim je mogao da nastane u Dalmaciji, zoni vekovnog vizantiskog, istočnog uticaja, koji se itekako ispoljavao na crkvenom polju.³⁸

U iluminaciji MR 166 ne samo da postoji vremensko mešanje uzora, od X do XII veka, već se uočava i mešanje vrsta inicijala. U italijanskim rukopisima ukras je stilski uvek ujednačen. Upotrebljavaju se inicijali ovog ili onog tipa, sa izvesnim varijacijama, ali nikada inicijali različitih vrsta. To se može naći samo u inicijalima nejednakih vrednosti: postoje razlike između sitnijih inicijala i monograma. Njihov odnos bi otprilike bio kao odnos inicijala T iz »Te igitur« prema ostalim ukrašenim slovima u MR 166. Veliki monogrami imaju svoj opšti, ustaljeni način ukrašavanja, a manji inicijali se menjaju. U misalu MR 166 takvo jedinstvo u ukrasu ne postoji. Izmešane su, čak i na istoj strani, jedna do druge, sasvim raznorodne vrste. Slična stilska neujednačenost postoji u zadarskim rukopisima XI veka. Iluminator MR 166 dovodi do izvanrednog bogatstva u ukrasu uvećana slova koja iluminatorima Italije nisu uopšte izgledala vredna veće pažnje. Inicijal koji se sastoji od jedne jedine životinje retko se sreće u rukopisima Montecassina, a vrlo često je upotrebljavan u dalmatinskim rukopisima XI, XII i XIII veka.³⁹

Raznorodnost ukrasa, isticanje i naročito ukrašavanje ranije neznatnih tipova slova, izvesne pozajmice iz nemontekasinskih italijanskih rukopisa, pozajmice iz različitih vremena, lakoća i sloboda u postavljanju slikanog ukrasa, približavaju misal MR 166 savremenoj dalmatinskoj iluminaciji. S dalmatinskim rukopisima misal ima sličnosti i u detaljima i u opštem izgledu iluminacije.

Moguće je uočiti i određenije veze rukopisa MR 166 s nekim dalmatinskim skriptorijem. Trogirski rukopisi XIII. veka pokazuju u iluminaciji savršenu kombinaciju elemenata poznatih iz dalmatinskih rukopisa pisanih do toga vremena i elemenata montekasinskih skriptorija. Iz toga se može zaključiti, da bi MR 166 mogao biti rukopis trogirске iluminatorske škole, koja je još u XIII veku sačuvala svoja dotadanja dostignuća i ranije neprerađene uticaje Montekasina obogatila slikarskim rešenjima drugih dalmatinskih skriptorskih centara.

³⁶ D. Kniewald, *Ordo et canon*, 331.

³⁷ *Ibid.*, 331

³⁸ V. Novak, *Nova kategorija*, 56, daje primer neposrednih crkvenih veza između Zadra i Vizantije.

³⁹ Ovde ubrajam i srpski rukopis, Miroslavljevo jevandjelje, jer je pisan u Primorju.

Summary

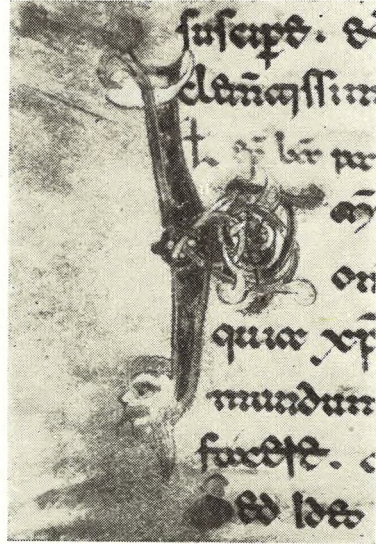
ILLUMINATION OF THE MISSAL MR 166 IN THE ZAGREB UNIVERSITY LIBRARY

The Missal MR 166 belongs to that group of Dalmatian illuminated manuscripts which stand under the influence of the South Italian, Beneventan illumination. The manuscript has 354 pages, 325 of which are written in the angular type of the Beneventan script of the end of the 11th century, the remainder in the round type of the Beneventan script of the end of the 12th or the beginning of the 13th centuries. The first part of the manuscript contains four kinds of initials. One type is composed of varicoloured interwoven bands and »pearls« combined with zoomorphic figures, with the variant of letters only of bands and »pearls«, which is characteristic of the Beneventan initials of Southern Italy. The second type consists of capital and uncial letters, without interwoven patterns but with thickenings in the form of the letter »H« in the middle of the stem. The third type of ornamental-floral initials originated under the influence of the Regensburg illumination school. The fourth type consists of simple red characters on a golden ground. The illumination of the second part of the manuscript from the 12th century is very humble.

Based on Carolinian and Byzantine miniatures, the Benedictine illumination art of Southern Italy exercised its influence upon Dalmatia especially in the 11th century, when many monasteries were erected, and along with them scriptoria. It is certain that they existed at Zadar, Osor, Split and Dubrovnik.

D. Kniewald, as a liturgical expert, is of the opinion — on the basis of the saints mentioned in the Missal under discussion — that the Missal MR 166 originated either in Rome or on the territory of the monastery of Farfa, and that only the second part of the book was written in Dalmatia (but Rome as well as the zone of the monastery of Farfa are the domains of the Carolinian and not the Beneventan script!). On the basis of a prayer found in the manuscript, V. Novak concludes that the Missal originated where prayers were being said for the Emperor — and at the end of the 11th century on the territory of the Beneventan script this could only be the Emperor of Byzantium, who after 1071 exercised no more any power in Southern Italy. Manuscripts written in the angular Beneventan script could well have existed also in Dalmatia, for the Croatian angular glagolian script originated under the influence of the angular Beneventan script.

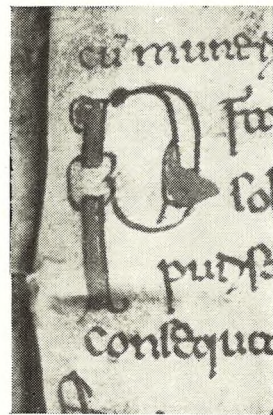
In comparison with Italian Beneventan manuscripts the illumination of the Missal discussed originated at the end of the 11th or the beginning of the 12th centuries. It resembles some Dalmatian manuscripts that were based on the illumination school of Bari. These borrowings from the non-Montecassinian Beneventan illumination, the mixing up of various initials — rather rare in Southern Italy —, the emphasizing of types of initials that were neglected in Southern Italy, we well as the historical data — all these refer this manuscript to Dalmatia, while a certain similarity to the illumination of Trogir manuscripts from the 13th century might well indicate that the Missal MR 166 was illuminated at Trogir in the 11th—12th centuries.

Iničijali misala iz Sveučilišne knjižnice u Zagrebu

Inicijali misala iz Sveučilišne knjižnice u Zagrebu

Incijali misala iz Sveučilišne knjižnice u Zagrebu